

TEO, ISSN 2247-4382
69 (4), pp. 86-96, 2016

Le Trisagion pour les défunts (analyse historico-liturgique)

Nicolae Preda

Nicolae Preda

“Justinian Patriarhul” Faculty of Orthodox Theology, Bucharest
E-mail: preda_nicolae@hotmail.com

Abstract

Préciser certains éléments d’ordre historique au sujet du „Trisagion pour les défunts”, provenant des manuscrits liturgiques – mais non seulement – c’est une démarche bienvenue aujourd’hui plus que jamais, puisque, d’une part, elle est en mesure de nous édifier sur la pratique d’autrefois de l’Eglise et, d’autre part, d’offrir une base solide aux éléments et aux actes de la pratique liturgique actuelle.

En même temps, je veux mentionner aussi que l’approche de ces aspects est d’autant plus opportune que le „Trisagion” est, sans aucun doute, partie constitutive des rites funéraires.

Selon les indices offerts par les manuscrits, et non seulement par eux, le „Trisagion pour les défunts” est célébré à plusieurs moments de l’office de l’enterrement, mais, comme nous le verrons, il est bien difficile de déterminer avec précision certains aspects concernant tant le rituel que certaines particularités de sa structure.

Mots-clé

Trisagion, défunts, tropaires, stichères, structure, rituel, tradition, manuscrits

I. Le Trisagion¹ pour les défunts² - titre et structure

En ce qui concerne la structure du „Trisagion pour les défunts”, il est à préciser que dans les manuscrits et dans certaines études aussi il apparaît sous différents noms, s’agissant en fait de l’ordonnancement (l’accolouthia) d’un office:

- a) «Ἀκολ. τοῦ Τρισαγίου νεκρωσίμου»³;
- b) «Ἀκολονθία⁴ τοῦ Τρισαγίου τῶν κεκειμημένων»⁵;

¹ «Trisagion (τρισάγιον). Lode alla santissima Trinità in cui si ripete per tre volte la parola ἄγιος (= santo). La formula esatta è: “Santo Dio, Santo Forte, Santo Immortale, abbi pietà di noi”, ripetuta per tre volte», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino, secondo gli Eucologi manoscritti di lingua greca*. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Minor n. 14, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1972, p. 86, note 36.

² «Trisagion dei morti», Pl. de Meester, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della Teologia, del Diritto Ecclesiastico, della Storia, dell'Arte e dell'Archeologia*. Libro II. Parte VI: *Rituale-Benedizionale Bizantino*, Roma, Tipografia Leonina, 1930, p. 104; «Acolutia del Trisagion dei morti», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 86, 98 etc.; «... le choeur chante: „Dieu saint...“ pour les défunts...», P. Procopoviciu, *Ritualistica sau Manual de Ritual al Bisericii Ort. Române (Manuel pour le Rituel de l'Eglise Orthodoxe Roumaine)*, Oradea, Tipografia „Diecezană“, 1936, p. 158.

³ Pl. de Meester, *Liturgia bizantina...*, p. 82, note 4; «ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΥ ΤΡΙΣΑΓΙΟΥ», Ιερατικὸν περιέχον τὰς Ἀκολονθίας τοῦ Εσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθροῦ, τὰς θείας καὶ ἵερας Λειτουργίας Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν Προηγιασμένων, μετὰ τῶν συνήθων προσθηκῶν, Ἐν Ρώμῃ, 1950, p. 291.

⁴ «Ἀκολονθία, ας, ἡ (class. conséquence, suite naturelle des choses). 1° Ordre prescrit des formes extérieures et régulières du culte religieux. = ORDO, ordre; CÆREMONIA, cérémonie; RITUS, rite. – 2° L’économie des psaumes, leçons, hymnes, etc., qui constituent les Heures canoniales, c'est-à-dire l'ensemble des prières qui se disent successivement, à certaines heures soit du jour, soit de la nuit. Voy. μεσονυκτικόν, ὅρθος, ὥρα, ἐσπερινός, ἀπόδειπνον. = CURSUS, cours; OFFICIUM, office, office canonical, heures canoniales», L. Clugnet, *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l’Église grecque*, Paris, A. Picard et fils, 1895, p. 5.

⁵ Ωρολόγιον σὺν Θεῷ Αγίῳ περιέχον τὴν ἡμερονύκτιον τῆς Ἐκκλησίας Ἀκολονθίαν τῆς Ιερᾶς καὶ περιβλέπτον Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης, Ἐν Κουπτοφέρρῃ, 1950, p. 99.

- c) «Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος»⁶, ⁷;
- d) «Εὐχαριστία»⁸, ⁹;
- e) «τρισάγιον νεκρώσιμον»¹⁰;
- f) «τρισάγιον τῶν κεκοιμημένων»¹¹;

⁶ Sinai 973 [*Euchologium*, a. 1153]: [89β] κθ' Ακολονθ(ία) ἐπὶ τελευτήσαντος, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τὸν χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰώνος*. Τόμος Β'. Εἰσαγωγικά, Κωδικολογικά καὶ Παλαιογραφικά Κείμενα, Ιερὰ Μονὴ Προφήτου Ηλίου Θήρας, Ἐκδόσεις Θεοβίτης, 2005, p. 352; Sinai 973: 89v [l. 49 ο. sic!]: Ακολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Томъ II. Еὐχολόγια*, Киевъ, Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901, p. 110; «Sinai 973 (sec. XII), f. 89v-90v. – Cfr. Vat. Barber. 443 (sec. XIII), f. 113v-114v. e Vat. Ottob. 344 (sec. XII), f. 109v-110v», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, note 105; «"Rite for the Deceased" (Ακολονθία ἐπὶ τελευτήσαντος)», E. Velkovska, "Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources", *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), p. 40.

⁷ «Una sommaria descrizione dell'acolitia del *Trisagion* dei morti la troviamo per la prima volta verso la metà del sec. XII, sotto il titolo di Ακολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

⁸ Ger. Sab. 291 [*Rituale dei defunti*, (inizio del sec. XV)]: Φθασάντων δὲ ἐν τῷ τόπῳ, ὅπου ἔστι τὸ λείψανον, ἄρχονται τῆς εὐχαριστίας. Η δὲ εὐχαριστία οὕτως ἔχει· Ποιοῦντος τοῦ ἵερέως Εὐλογητόν, ἄρχονται τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528; voir aussi Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τὸν χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰώνος*. Τόμος Α'. Γενικὴ Εἰσαγωγή, Κατάλογοι, Πίνακες, Ιερὰ Μονὴ Προφήτου Ηλίου Θήρας, Ἐκδόσεις Θεοβίτης, 2005, p. 121; Ger. Sab. 291: Καὶ οὕτως μνημονεύει ὁ ἵερεὺς ἢ ὁ διάκονος, λέγων οὕτως· Ἐλέησον ἡμᾶς... καὶ ἡ εὐχὴ εἰς μοναχούς. Ζήτει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βιβλίου εἰς τὴν εὐχαριστίαν, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p. 554.

⁹ «Questa piccola acolutia è chiamata Ακολ. τοῦ Τρισαγίου νεκρωσίμου. Troviamo qualche volta il nome di Εὐχαριστία per designarla. Cf. Dmitr. p. 528 (XV sec.), Pl. de Meester, *Liturgia bizantina...*, p. 82, note 4; «Agli inizi del sec. XV il cod. Ger. Sab. 291, DM p. 528, la chiama "εὐχαριστία"», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, note 106; «Ο χειρ. κώδ. Πατρ. Βιβλ. Τεοσολ. 373 (291) (1575 ή 1579) ἀναφέρει εἰς τὸ «Ἐξοδιαστικὸν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων» τὰ ἔξης: Για πρώτη φορά ἡ ἐξόδιος ἀκολουθία εἰς τοὺς χειρ. κώδ. φέρει τὸ ὄνομα «Εὐχαριστία». Εὐχαριστία σημαίνει τὸ Τρισάγιον...», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., pp. 120-121.

¹⁰ E. Velkovska, "Funeral Rites...", p. 40.

¹¹ E. Velkovska, "Funeral Rites...", p. 40.

g) «τρισάγιον»¹²;

h) «Acolutia del *Trisagion* dei morti»¹³;

i) «Ἀκολουθία νεκρωσίμου Τρισαγίου ἡ Παραστασίμου»¹⁴ etc.

Au sujet de la structure du „*Trisagion...*”, ainsi que de l’évolution et le parachèvement de celle-ci, V. Bruni constate les suivantes: «*Questa breve acolutia, originariamente utilizzata per le commemrazioni, si completerà progressivamente con l'inserzione di un certo numero di tropari, verso il sec. XIV*¹⁵. *Come struttura fondamentale doveva, però, esistere prima del sec. XII. Infatti esaminando i manoscritti anteriori a quest'epoca che hanno più di una preghiera per i defunti, notiamo che le due preghiere, di cui sopra*¹⁶, *non mancano quasi mai (...). Volendo risalire più oltre, ma senza forzare troppo, si potrebbe vedere una lontana fonte di questa struttura nelle prescrizioni del cap. 41 dell'ottavo libro delle Costituzioni Apostoliche*¹⁷»¹⁸.

II. Le Trisagion pour les défunts - tropaires

Tout aussi importants, à mon avis, pour l’analyse de cette étude sont les tropaires inclus dans le rituel du „*Trisagion pour les défunts*”, éléments dont V. Bruni dit: «*Questa breve acolutia*¹⁹, *originariamente utilizzata per le commemrazioni, si completerà progressivamente con l'inserzione di*

¹² E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

¹³ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 86, 98, 100 etc.

¹⁴ Μικρὸν Εὐχολόγιον ἡ Ἀγιασματάριον, Ἐν Αθήναις, Ἐκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1968, p. 236.

¹⁵ *Vatop. 133 [Εὐχολόγιον, sec. XIV]: Καὶ οὗτως ἀσφαλιζεται ὁ τάφος, εἴτα Τρισάγιον, Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Εἰς τὴν κατάπανσιν, Δόξα, Σὺ εἰ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς, Καὶ νῦν, Ή μόνη ἀγνή..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукоописей..., p. 285; «(c) Funeral troparia: Μετὰ πνευμάτων δικαίων... Εἰς τὴν κατάπανσιν σου... Σὺ εἰ (!) ὁ Θεός ήμῶν ὁ καταβάς... Ή μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος...», E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.*

¹⁶ «Orazione Ο Θεὸς τῶν πνευμάτων (...) Orazione Kύριε, Kύριε, ή τῶν θλιβούμένων», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

¹⁷ F. X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*. Volumen I, Paderbornae, In Libraria Ferdinandi Schoeningh, 1905, p. 550; voir aussi V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 99, note 109.

¹⁸ *I funerali di un sacerdote...*, pp. 98-99.

¹⁹ «Acolutia del *Trisagion* dei morti», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

un certo numero di tropari, verso il sec. XIV²⁰. Come struttura fondamentale doveva, però, esistere prima del sec. XII»²¹.

Les tropaires qui se trouvent actuellement dans le „*Trisagion pour les défunts*” sont la preuve évidente de l’„évolution” dont parlait V. Bruni, et c'est pour cela je voudrais commencer justement par eux: *Avec les esprits des justes parvenus à leur ultime perfection²²...; En Ta Béatitude, Seigneur²³...; Gloire..., Tu es, Seigneur, le Dieu Qui aux enfers est descendu²⁴...; Maintenant..., O, seule toute pure et seule Vierge immaculée²⁵...*

Une première remarque concernant ces tropaires c'est que dans certains manuscrits sont mentionnés tous les quatre ou seulement quelques-uns d'entre eux²⁶; d'autres manuscrits en indiquent plusieurs²⁷ et même

²⁰ *Vatop.* 133 (XIVe siècle): *Καὶ οὕτως ἀσφαλίζεται ὁ τάφος, εἰτα Τρισάγιον, Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Εἰς τὴν κατάπαυσιν, Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς, Καὶ νῦν, Ή μόνη ἀγνή..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 285; voir aussi V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, note 106.*

²¹ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

²² *Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., cf. V. Bruni, I funerali di un sacerdote..., p. 86 et E. Velkovska, "Funeral Rites...", p. 40.*

²³ *Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου..., cf. V. Bruni, I funerali di un sacerdote..., p. 86 et E. Velkovska, "Funeral Rites...", p. 40.*

²⁴ *Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς..., cf. V. Bruni, I funerali di un sacerdote..., p. 86 et E. Velkovska, "Funeral Rites...", p. 40.*

²⁵ *Καὶ νῦν, Ή μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος..., cf. V. Bruni, I funerali di un sacerdote..., p. 86 et E. Velkovska, "Funeral Rites...", p. 40.*

²⁶ *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172 [«Σχηματολόγιον», (ἔτ. 1179)]: [137α] (...) Ότε δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ κοιμητήριον,] ἀποθέμ(εν)οι τὴν κλίνην κατὰ τὸ μέσον,] ἀπάρχονται ψάλλειν τροπ(άριον). Ἡχ(ος) δ'.] Μετὰ πν(ευμάτ)ων Δικαίων * τετελει] ωμένων... Στίχ(ος): Κ(ύρι)ος ποιμαίνει με καὶ οὐ] δέν με ύστερησει * εἰς τόπον χλό(ης) (Ps. 22, 1-2, n.n.). Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου Κ(ύρι)ε... Δόξα καὶ νῦν. Ή μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθ(έ)] νος * ἡ Θ(εό) ν ἀσπόρως κυήσασα.], cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, Ή νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. II)..., pp. 374-375.*

²⁷ *Ger. Sab. 291: Εἴτα Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν, Ότι σοῦ ἐστίν ἡ βασιλεία, καὶ τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς ἥχον(); Μετὰ πνευμάτων δικαίων... Στίχος· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ... (Ps. 23, 1, n.n.) Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε... Στίχος· Ή καρδία μου καὶ ἡ σάρξ μου... (Ps. 83, 3, n.n.) Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδην καὶ τὰς ὁδύνας λύσας... Δόξα, Ο θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος... Καὶ νῦν, Θεοτοκίον Ἐγώ, Παρθένε ἀγία Θεοτόκε, τὴν σκέπην σου προστρέχων..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 555.*

Le Trisagion pour les défunts

d'autres tropaires²⁸. Pour ce qui est de l'auteur de ces tropaires, le manuscrit *Grottaf. Gb43 [Riti della vestizione e della sepoltura]*²⁹, XIe siècle³⁰³¹ les attribue à un certain „Germain”. Il est fort probable que ce soit saint Germain, le patriarche de Constantinople lui-même († 740)³², quoique l'indication ne semble pas forcément soutenir une telle hypothèse: «[128β] (...) Ἄλλα Γερμανοῦ ἴδιόμελα.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων τετελειώμενων *] (...) Στίχος· Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὰ αὐτά³³.] Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου Κύριε *] (...) [129α] (...) Στίχος· Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης³⁴.] Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβάς εἰς ἄδου...»³⁵.

Une autre indication, relativement peu rencontrée dans les manuscrits, mais d'une grande importance, est celle liée au ton dont on chante ces

²⁸ *Vatop. 133: ... Καὶ ποιεῖ εὐλογητὸν ὁ ἰερεὺς καὶ Τρισάγιον καὶ λέγει τροπάριον· Ανάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν, μετὰ δικαίων, Δόξα καὶ νῦν, Ο ἐκ Παρθένου ἀνατείλας..., cf. A. Дмитриевский, *Описание лимургических рукописей...*, p. 283; le manuscrit *Esfig. 208 [Eucologio contenente, XVIe siècle]*, indique les tropaires actuels („Μετὰ πνευμάτων δικαίων”); voir aussi A. Dmitrievskiy, *Описание лимургических рукописей...*, p. 283, note 1.*

²⁹ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 47; «Βίβλος σὺν θεῷ περιέχονσα ἀκολονθίας τῶν μελλόντων λαμβάνει σχῆμα μοναχικὸν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, τοῦ τε προσχήματος καὶ τοῦ τελείου σχήματος· καὶ τῶν ἐν χριζῷ κεκοιμημένων. Liber, auspice Deo, continens ritus eorum sive virorum sive mulierum qui indutum accedunt monasticum habitum sive parvum sive magnum: tum etiam ritus pro iis qui in Christo dormierunt», A. Rocchi, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*, Tusculani, Typis Abbatiae Cryptae Ferratae, 1883, p. 286.

³⁰ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 13, 47; «saec. XI», A. Rocchi, *Codices Cryptenses...*, p. 285.

³¹ Le tropaire „*O, seule toute pure et seule Vierge immaculée...*” (*Η μόνη ἀγνή καὶ ἀχραντος...*) n'est pas mentionné dans ce manuscrit; donc, l'auteur de celui-ci n'est pas „Germain”.

³² «1. – Le huitième siècle représente, pourrait-on dire, le siècle du canon poétique (...) Au cours de ce siècle, en tant qu'auteur d'hymnes en cette forme, il est à mentionner *Germain, le patriarche de Constantinople* († 740), défenseur du culte des images, compté parmi les saints Pères et commémoré le 12 Mai...», P. Vintilescu, *Despre Poezia imnografică. Din cărțile de ritual și cântarea bisericăescă (De la poésie hymnographique. Les livres de rituel et le chant ecclésiastique)*, București, Editura „PACE”, 1937, p. 101; malheureusement, le P. Prof. P. Vintilescu ne mentionne nulle part dans son étude que saint Germain fût l'auteur de ces tropaires, cf. *Despre Poezia imnografică...*, pp. 101-102.

³³ *Ps. 4, 9.*

³⁴ *Ps. 6, 2; Ps. 37, 2.*

³⁵ Cf. Θ. Στ. Χοιστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., pp. 187-188.

tropaires et aussi les autres que l'on rencontre souvent dans l'office du „*Trisagion pour les défunts*”:

a) *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172* (XIIe siècle): [137α] (...) Ὄτε δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ κοιμητήριον, ἡ ἀποθέμ(εν)οι τὴν κλίνην κατὰ τὸ μέσον, ἡ ἀπάρχονται ψάλλειν τροπ(άριον). Ἡχ(ος) δ'.] Μετὰ πν(ευμάτ)ων Δικαίων * τετελει[ται] ωμένων...³⁶;

b) *Ger. Sab. 291*: Ποιοῦντος τοῦ ἱερέως Εὐλογητόν, ἄρχονται τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὁ ἱερεύς: Ὄτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, εἴτα τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς ἥχον δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Στίχος· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ... Εἰς τὰ σκηνώματά σου, Κύριε...³⁷;

c) *Sinai 988* [*Euchologium*³⁸, saec. XV³⁹]: Ἐ²θὼν ὁ ἱερεύς, οὗ ἦν κείμενος ὁ τεθνηκώς, μετὰ θυμιατοῦ, ποιεῖ εὐλογητὸν ἐπάνω τοῦ λειψάνου, καὶ ἀρχόμεθα τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὄτι σοῦ ἐστίν... μεθ' ἧν τροπάριον, ἥχος πλ. α'. Ἀνάπανσον, Σωτὴρ ἡμῶν... Δόξα, τὸ αὐτό, Καὶ νῦν, θεοτοκίον· Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...⁴⁰; Καὶ εὐθὺς Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὄτι σοῦ ἐστίν, εἴτα τὰ παρόντα τροπάρια, ἥχος δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων (...) Ἐτερα στιχηρὰ νεκρώσιμα, ἥχος δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων. Στίχος· Εἰσαγαγὼν καταφύτευσον⁴¹... Εἰς τὴν κατάπανσίν σου... Στίχος· Κύριος ποιμαίνει⁴²... Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβὰς εἰς ἄδον... Δόξα καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή... (...) καὶ εὐθὺς τὸ Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, ὁ ἱερεύς Ὄτι σοῦ... καὶ εὐθὺς τροπάριον νεκρώσιμον, ἥχος β'. Μνήσθητι, Κύριε, ώς ἀγαθός... Δόξα, Μῆτερ ἀγία, ἡ τοῦ ἀφράστου...⁴³.

Je vais présenter en ce qui suit une liste des tropaires inclus dans le „*Trisagion pour les défunts*”, mentionnés notamment dans les manuscrits que nous avons déjà cités⁴⁴ et dans bien d’autres encore:

³⁶ Cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., pp. 374-375.

³⁷ Cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528.

³⁸ «Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ, περιέχον τὴν ἀπασαν ἀκολονθίαν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ», A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p. 578.

³⁹ Cf. V. Gardthausen, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii, E Typographo Clarendoniano, 1886, p. 214; «sec. XVI/sec XV», V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 17 et 70.

⁴⁰ A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p. 591.

⁴¹ Ex. 15, 17; Od. 1, 17 [Od. 1 (Exod. 15₁₋₁₉)], cf. A. Rahlfis, *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, vol. X. *Psalmi cum Odis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, pp. 341, 342.

⁴² Ps. 22, 1.

⁴³ Cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p. 593.

⁴⁴ Vatop. 133, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p.

Le Trisagion pour les défunts

- a) Ἀνάπαυσον, Σωτὴρ ἡμῶν, μετὰ δικαιών...⁴⁴;
- b) Ἐγώ, Παρθένε ἀγία Θεοτόκε, τὴν σκέπην σου προστρέχων...⁴⁵;
- c) Εἰς τὰ σκηνώματά σου, Κύριε...⁴⁶;
- d) Εἰς τὴν κατάπαυσιν...⁴⁷;
- e) Ἡ μόνη ἀγνή...⁴⁸;
- f) Μετὰ πνευμάτων δικαιών...⁴⁹;

283; *Sinai* 988: Ἀνάπαυσον, Σωτὴρ ἡμῶν..., cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 591; «Ἀνάπαυσον Σωτὴρ ἡμῶν», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. I)..., р. 555.

⁴⁵ Ger. *Sab.* 291, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 555; «Ἐγὼ Παρθένε ἀγία Θεοτόκε», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. I)..., р. 565.

⁴⁶ Ger. *Sab.* 291, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 528.

⁴⁷ *Vatop.* 133, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 285; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr.* 172: 137α: *Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου Κ(ύρι)ε...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., р. 375; Ger. *Sab.* 291: *Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου, Κύριε...*, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 555; *Grottaf. Gb43:* 128β-129α, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., р. 187; *Costant.* 182 [Ἐνχολόγιον, sec. XV]: *Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου, Κύριε...*, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 481; *Sinai* 988: *Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου...*, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 593; «Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου, Κύριε», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. I)..., р. 567.

⁴⁸ *Vatop.* 133, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 285; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr.* 172: 137α: *Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθ(έ)νος ἡ Θ(εὸ)ν ἀσπόρως κυήσασα*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., р. 375; *Costant.* 182: *Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθένος ἡ Θεὸν ἀσπόρως κυήσασα...*, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 481; *Sinai* 988, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 593; «Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. I)..., р. 577.

⁴⁹ *Vatop.* 133, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 285; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr.* 172: 137α: *Μετὰ πν(ευμάτ)ων Δικαίων τετελειωμένων...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., р. 375; *Esfig.* 208, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 283, note 1; Ger. *Sab.* 291, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, pp. 528, 555; *Grottaf. Gb43:* 128β: *Μετὰ πνευμάτων Δικαίων...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., р. 187; *Costant.* 182, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 481; *Sinai* 988, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, р. 593; «Μετὰ πνευμάτων Δικαίων τετελειωμένων», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. I)..., р. 589.

- g) *Μῆτερ ἀγία, ἡ τοῦ ἀφράστου...*⁵⁰;
- h) *Μῆτερ ἀγία τοῦ ἀχράντου...*⁵¹;
- i) *Μνήσθητι, Κύριε, ώς ἀγαθός...*⁵²;
- j) *'Ο ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...*⁵³;
- k) *'Ο θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος...*⁵⁴;
- l) *Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς...*⁵⁵.

Selon les manuscrits, le nombre des tropaires trouvés dans le rituel du „*Trisagion pour les défunts*” n’était donc pas toujours fixe.

⁵⁰ *Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; *Sinai 989 [Euchologium, saec. XVI]*: *Μήτηρ ἀγία, ἡ τοῦ ἀφράστου.../ Μῆτερ ἀγία..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 894; «Μήτηρ ἀγία, ἡ τοῦ ἀφράστου φωτός», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 590.*

⁵¹ *Costant. 182*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей..., p. 476; Sinai 985 [Euchologium, saec. XVI]*: *Μῆτερ ἀγία τοῦ.../ Μῆτερ ἀγία τοῦ ἀχράντου φωτός, ἀγγελικοῖς ὑμνοῖς τιμῶντες..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 879.*

⁵² *Costant. 182*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей..., p. 476; Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей..., p. 593; Sinai 985: Μνήσθητι, Κύριε.../ Μνήσθητι, Κύριε, ώς ἀγαθός..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 879; Sinai 989: Μνήσθητι, Κύριε.../ Μνήσθητι, Κύριε, ώς ἀγαθός..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 894; Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 591.*

⁵³ *Vatop. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей..., p. 283; Sinai 988*, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей..., p. 591; Θ. Στ. Χριστοδούλου, Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 597.

⁵⁴ *Ger. Sab. 291*, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей..., p. 555; «Ο θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονεν», Θ. Στ. Χριστοδούλου, Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 597.

⁵⁵ *Vatop. 133*, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей..., p. 285; Ger. Sab. 291: Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβὰς εἰς ἄδην καὶ τὰς ὁδύνας λύσας..., cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей..., p. 555; Grottaf. Gb43: 129α: Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβὰς..., cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 188; *Costant. 182: Σὺ εἶ ὁ Θεός, ὁ καταβὰς εἰς Άιδην..., cf. A. Dmitrievskiy, Описание литургических рукописей..., p. 481; Sinai 988: Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβὰς εἰς ἄδον..., cf. A. Dmitrievskiy, Описание литургических рукописей..., p. 593; «Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβὰς εἰς Άιδον», Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 619.**

Le Trisagion pour les défunts

III. Le Trisagion pour les défunts – les versets⁵⁶ qui accompagnaient autrefois les tropaires

Un dernier aspect concernant les tropaires qui font partie du „Trisagion pour les défunts” porte sur le fait que, jadis, ils étaient le plus souvent précédés par des versets (pratique que les livres de culte imprimés ne mentionnent plus), fait rappelé aussi par Placido de Meester, qui indique déjà deux d'entre eux: «*Fra i tropari erano talvolta intercalati i versetti seguenti: Toῦ Κοὐ ἡ γῆ⁵⁷... Εἰς τὴν κατάπαυσιν... Ἡ καρδία μου⁵⁸... Dmitr. p. 528, p. 555 (XV sec.). I tropari e l'orazione variano alle volte, pp. 476, 528 (oraz.), 555, 591 (XVI sec.), 593, 879, 894 (XXI sec.) ecc.*»⁵⁹.

Mais il est également à mentionner que dans les manuscrits on trouve indiqués de tels versets, raison pour laquelle je vais les énumérer par la suite:

- a) *Εἰσαγαγὼν καταφύτευσον...* (*Ex. 15, 17; Od. 1, 17*)⁶⁰;
- b) *Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὰ αὐτά...* (*Ps. 4, 9*)⁶¹;
- c) *Ἡ καρδία μου...* (*Ps. 83, 3*)⁶²;
- d) *Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς...* (*Ps. 6, 2; Ps. 37, 2*)⁶³;
- e) *Κύριος ποιμαίνει...* (*Ps. 22, 1-2*)⁶⁴;

⁵⁶ «STICHÈRES (STIH, STIHIRĂ, STIHIRI) – ce sont des formes de la poésie hymnographique utilisées dans les cantiques ecclésiastiques dans le culte chrétien orthodoxe. Le stichère (τὰ στίχηρα - *ta stihira*, de στίχος, ὁ - *stihos* = file, série, ligne, vers), nommé aussi tropaire, est une composition hymnographique sous forme de vers ou de strophes groupées en série (nommés également tropaires en série)...», Pr. Prof. Dr. E. Braniște și Prof. Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, (*Dictionnaire encyclopédique de connaissances religieuses*), Caransebeș, Editura Diecezană, 2001, pp. 465-466.

⁵⁷ *Ps. 23, 1.*

⁵⁸ *Ps. 83, 3.*

⁵⁹ *Liturghia bizantina...*, p. 82, note 4.

⁶⁰ *Sinai 988*, cf. A. Дмитревский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593.

⁶¹ *Grottaf. Gb43: 128β*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., p. 187.

⁶² *Ger. Sab. 291: Ἡ καρδία μου καὶ ἡ σάρξ μου...*, cf. A. Дмитревский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; *Costant. 182*, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p. 481.

⁶³ *Grottaf. Gb43: 129α*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολονθία* (vol. II)..., p. 188.

⁶⁴ *Sinai 988*, cf. A. Dmitrievskiy, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172: 137α*: *Κ(ύριο)ς ποιμαίνει με καὶ οὐδέν*

- f) *Makárioi oí katoikouñtες...* (Ps. 83, 5)⁶⁵;
g) *Toῦ Kυρίου ἡ γῆ...* (Ps. 23, 1)⁶⁶.

με νόστερήσει εἰς τόπον χλό(ης), cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 375.

⁶⁵ Costant. 182, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 481.

⁶⁶ Ger. Sab. 291, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 555; Ger. Sab. 291, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 528.